

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ.

MƏTNŞÜNASLIQ. MƏNBƏŞÜNASLIQ. FOLKLORŞÜNASLIQ.

UOT 398(479.24)

Əliyeva-Kəngərli A.İ.

Filologiya üzrə elmlər doktoru,

AMEA-nın Məhəmməd.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı ş., İstiqlaliyyət küç.26.

e-mail: aybeniz.kengerli@gmail.com

NAXÇIVAN FOLKLORUNDA ANİMİSTİK İNANCLAR VƏ SINAMALAR

Açar sözlər: *Naxçıvan, folklor, inanclar, sinamalar, əfsun, yuxu.*

Azərbaycan dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri kimi tanınmışdır. Burada eramızdan əvvəl mövcud olmuş Kür-Araz mədəniyyəti, Azıx yaşayış məskəni və s. ölkəmizi bütün dünyada məşhurlaşdırmışdır. Respublikamızın bu cür qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri də Naxçıvan diyarıdır. Eramızdan əvvəlki minilliklərə aid olan Gəmiqaya abidələri, çoxsaylı arxeoloji tapıntılar, qədim yunan, ərəb, tran tarixçilərinin verdiyi məlumatlar, bu ərazidə mövcud olmuş qədim mədəniyyətdən xəbər verir.

Naxçıvan özünün zəngin, rəngarəng, orijinal folklor nümunələri ilə də seçilir. XIX əsrdən başlayan təşəbbüslər-bu nümunələrin toplanması və nəşri işi- bu gün də davam etdirilir.

Naxçıvan ərazisindən tapılmış folklor nümunələri ən müxtəlif janrlarda öz əksini tapmışdır. Bunlardan mövsüm və mərasim nəğmələri, miflər, mifik inanclar, əfsanə və rəvayətlər xalqımızın bədii təfəkkürünün ən qədim dövrləri ilə çağdaş həyat və məişəti arasında sanki körpü salır, əsrlər, nəsillər arasında canlı əlaqə yaradır.

Bu cür qədim və həmişəyaşar folklor janrlarından biri də, kökləri ilə mifik təfəkkür tərzinə söykənən, lakin gündəlik təcrübədə yaşamaq hüququnu təsdiq edən inanclar və sinamalardır. Əlbəttə, inanclar və sinamalar nəinki Naxçıvan ərazisində yaşayan əhəlinin, eləcə də bütövlükdə Azərbaycan xalqının və türk xalqının orijinal folklor janrı deyildir. Bu janra ən müxtəlif, başqa-başqa regionlarda yaşayan, başqa dilli, başqa dinli, başqa-başqa mədəni səviyyəyə malik olan xalqların bütövlükdə insan təfəkkürü, insan təcrübəsi, insan yaddaşı ilə bağlı olan bir məsələdir. Məşhur Sasani şahlarından ədalətli Nuşirəvanın belə bir müdrik kəlamı vardır:

«İnsanlar bir dəfə peşiman olduqları işlərdən nə üçün bir də peşiman olsunlar?»

Bu söz, inancların və sinamaların yaranmasını şərtləndirən və təmin edən amilləri çox dəqiq xarakterizə edir. Doğrudur, ilk baxışdan adama qərribə gələ bilər ki, «Gəlin köçəndə başının üstə qırmızı, ya da ağ toyuq tutmağın» onun xoşbəxtliyinə nə dəxli ola bilər? yaxud «Uşağı qırıxdan çıxartmaqdan yana onu qara parçanın üstünə oturdub başına qırx üskük su tökməyin» görəsən nə kimi tibbi- gigiyenik əhəmiyyəti var və bu mərasim icra edilməzsə, uşağın gələcək taleyinə və xoşbəxtliyinə müəyyən bir təsir göstərə bilərmi?

İlk baxışdan asan görünən və kəsə cavabı olan bu suallara müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq, müxtəlif bucaqlardan cavab vermək olar.

Hər şeydən əvvəl, bəşər təfəkkürünün regional və xronoloji identikliyi məsələsini nəzərdən keçirmək lazımdır. Böyük rus ədəbiyyatşünası D.S.Lixaçov yazır: «...insan təfəkkürü bütün əsrlərdə eyni cür olub. Dəyişən, təfəkkür yox, dünyagörüşü olmuşdur».

Bu baxımdan yanaşdıqda, qədim, yaxud orta əsr insanların təfəkkürü ilə bizim təfəkkürümüz arasında o qədər də böyük fərq yoxdur. Əksinə, bəzən elə ola bilər ki, qədim dövrlərdə yaşamış ayrı-ayrı fərdlərin təfəkkürü bizim kütlə təfəkküründən qat-qat artıq inkişaf etsin. Məsələn, Buddanın, Aristotelin, İbn Sinanın, Nizaminin, Füzulinin və b. Timsalında bunu aydın görmək mümkündür.

Onu da qeyd edək ki, dünyagörüşünün genişlənməsinin özü də hələ təfəkkürün inkişafı demək deyildir. Məsələn, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz dahilər kompüterin nə olduğunu bilmirdilər: lakin onların təfəkkürü, XX əsrin sonunda kompüterlə fala baxdıranların və buna inananların təfəkküründən xeyli irəli getmiş sayılmalıdır.

Deməli, inamlar və sınımalar kütləvi təfəkkürün məhsuludur və kütlə üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İnam və sınımalar digər bir praktik əhəmiyyəti sırf insan psixologiyası ilə bağlıdır. Əlamətlərə, işarələrə inanan insan, bunların tələblərini yerinə yetirdikdə psixoloji cəhətdən sakitləşir, arxayınlaşır, hərəkətlərində və davranışında daha inamlı və qətiyyətli olur ki, bu da bir çox hallarda fəaliyyətin uğurla sona çatdırılmasını təmin edir.

Naxçıvan folklorundakı inam və sınımaların hamısı eyni xarakterdə deyil. Bunlardan ən qədimləri mistik səciyyə daşıyır. Məsələn, «qurd ağzı bağlamaq» ən qədim mistik -totemik təsəvvürlərlə bağlıdır və İslamdan öncəki dövrlərlə əlaqədardır. Burada oxunan əfsun, bu əfsunun oxunma tərzində qam-şamam mərasimini çox xatırladır:

«Heyvan-zad çöldə qalanda gərəh qurdun ağzını bağlıyasan, yoxsa heyvanı yeyər. Qurdun ağzını qara pıçaxnan bağlayarlar. Qara pıçağı götürüp tutursan ağzıya sarı, yavaşca üç dəfə pıləyib düva oxuyursan. Hər dəfə oxuyanda da pıçağı birəz qatdıyrsan. Üçüncü dəfə oxuyandan sora pıçağı təmiz qatdıyrsan, nəfəs almadan, itən heyvanın dörd tərəfin nəzərdə tutup pülüyürsən. Pülüyə- pülüyə belə deyirsən:

Yağladım

Zağladım

Qurdun ağzın

Bağladım.

Binnən da qurdun ağzı bağlanır, o heyvana yaxın düşəmyir”

Əlbəttə, aydındır ki, bu mərasim, itən heyvanı qorunmaqdan daha çox, onun sahibini sakitləşdirmək, səhərə qədər arxayınlaşdırmaq, stressdən qurtarmaq məqsədi güdür. İnsan psixologiyasına yaxşı bələd olan qədim şamanlar, müəyyən bir stressin ilk zərbə dalğasının daha güclü olduğunu, sonra isə rəqsi hərəkətdə su səthindəki dalğalarda olduğu kimi, bu zərbələrin get-gedə zəiflədiyini və kütləşdiyini bilirdilər. Buna görə də insanı stressdən, şokdan xilas etmək üçün ilk zərbəni zəiflətməyə böyük əhəmiyyət verirdilər. Qurd ağzı bağlamaq da bu cür sırf praktik məqsəd güdən inamlardan biridir. Həm də çox vaxt elə olurdu ki, itmiş heyvan təsadüfən qurda rast gəlmir və sağ qalırdı. Bu, həmin inamın daha da güclənməsinə və möhkəmlənməsinə səbəb olurdu. İtmiş heyvanı qurd yeyəndə isə, onun sahibi bunu qismətlə bağlayıb o qədər də qəmgin olmurdu.

Qədim animistik inamlardan biri də yenə əfsunla müşayiət olunan aşığdakı nümunədir:

«Ağzın içi yara olanda obaşdandan gedir suya. Deyirsən ki:

Salamməleyk sucığaz,

Əleyk salam bacığaz.

Ağ gümbəzivə od düşüp.

Dərmanıdı buciğaz.

Əlivi suynan doldurup ağzıya atırsan. Onnan da yara sağalır.

Naxçıvan folklorundakı inamların bir qismi yuxu ilə bağlıdır. «Yuxuların simvolik xəbər olub, gələcəyi bildirməsinə inam orta əsr adamının işarə duyğusunu xeyli həssaslaşdırırdı.

Freydin psixoanalizi yuxudakı stabil formaları simvol sayıb, mif və s. əsasında yuxularda məna axtarır. Orta əsrdə yuxunu yozanlar isə yuxulara olacaqların xəbəri kimi baxırdılar və cəmiyyətdə, demək olar ki, hamı buna "inanırdı».

Naxçıvan folklorundakı inama görə, yuxu-həyatda olacaq hadisələrin astar üzünü əvvəlcədən xəbər verir. Məsələn:

«Yuxuda görsən ki, ölmüsən, ömrün uzanacaq».

Bu cür mistik- fəlsəfi dünyagörüşünə Azərbaycan klassik ədəbiyyatında da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Marağalı Əvhədi öz «Cami-Cəm» poemasında yuxu haqqında belə yazır:

Əzəldən nə varsa viran dünyada,
Tərsinə görürsən əksini suda.
Ya da ki, görürsən ancaq yuxuda.
Yuxuda yas görmək şadlıq deməkdir.
Gülmək ağlamaqdır, kədər gülməkdir.

Lakin maraqlıdır ki, yuxu ilə bağlı, bir çox inamlar həm də pozitiv səciyyə daşıyır. Məsələn aşağıdakı nümunələrdən göründüyü kimi:

«Yuxuda qoyun, buğda, un görsən, urzan artacaq.»
Yuxuda alma görmək şirinnihdi.
Yuxuda ləmpə görməli işıqlıxdı.
Yuxuda bal yeməli varranmaxdı.
Yuxuda papax görəli ucalır.
Yuxuda səpə qənt, noğul versələr, şaddıx olar.

Çox güman ki, yuxu səhnəsi ilə uyğunluq təşkil edən bu cür inamlar son dövrlərin məhsuludur və orta əsr inamları ilə əlaqəsi zəifdir.

Naxçıvan folklorundakı inam və sınımaların bir qismi tabu və qadağan xarakteri daşıyır. Bunlar da çox qədim köklərə bağlıdır və əsasən şər vaxtı, gecə ilə bağlıdır. Bu inamlara görə, gecə bir çox işləri görmək olmaz. Məsələn:

«Şər vaxtı, ağac altından getməli olmaz, adama sələmə toxunar. Şər vaxtı yatsan, zərər çəkərsən. Gecə dirnax kəsməzlər, ziyannıx olar» və s.

Eyni qadağan və tabuların müxtəlif variantlarını Azərbaycanın başqa regionlarından toplanmış folklor nümunələrində, hətta Kərkük folklorunda da görmək mümkündür:

«Gecə vaxtı güzgüyə baxmaq, salı günü tərəş olmaq, gün sarıda (qrib çağ) işləmək, uşağın beşikini boş bulmaq, şər vaxtı ev süpürmək, yerə qaynar su tökmək, qırxlı uşaq olan evə boyaq gətirmək, yeni doğulmuş uşağın yanında ağlamaq, yumurta, soğan və sarımsaq qabuğunu basmaq, birinin libasının düymələrini üstündə tikmək uğursuz hesab olunmuş.

Bunu da qeyd-etmək lazımdır ki, inam və sınımaların əksəriyyəti insanın həyat və məişətindəki mühüm hadisələrlə, dönüş nöqtələri ilə bağlıdır. Bu cür mühüm hadisələrlə, dönüş nöqtələri ilə bağlıdır. Bu cür mühüm hadisələrdən biri toy mərasimi, ailə qurmaq, gəlin köçürməkdir ki, Naxçıvan folklorunda buna aid xeyli inam və sınımalara təsadüf etmək mümkündür: «Gəlin köçəndə tufəng atar, mis qaşığı mis qaba döyərlər ki, şər ruhlar gəlinə toxunmasınlar».

Xalqın inamına görə, şər ruhlar qarşısında köməksiz olan və müdafiəyə ehtiyacı olan adamlar, gəlinlərdən başqa, körpə uşaqlar və hamilə qadınlardır.

«Körpə uşağın üstünə dağdağan tikərlər, deyərlər ki, qoy bədnəzərdən qorunsun».

Naxçıvan folklorundakı inam və sınımalar istər say, istər mövzu, istər şəkil, istərsə

də qaynaq etibarilə çox zəngin və rəngarəngdir. Məqalədə bu zəngin xəzinənin yalnız kiçik bir hissəsinə toxunduq ki, bunlar da əsasən, regional xüsusiyyətləri ilə seçilən nümunə və variantlardır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. – Bakı: Sabah, 1994. – 379 s.
2. Azərbaycan folkloru külliyyatı. C.1.K.2. – Bakı: Səda, 2006. – 399 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığı. – Bakı: 2000. – 225 s.
4. Naxçıvan folkloru antologiyası. C.1.. – Naxçıvan, 2010.
5. Naxçıvan folkloru antologiyası. C.2. - Naxçıvan, 2010.
6. Фольклор Азербайджана и прилегающих стран. Т.1 /сост. А.Багрий. – Баку, 1930. - 288 с.

Айбениз Алиева-Кенгерли

**АНИМИСТИЧЕСКИЕ ПОВЕРЬЯ И ПРИМЕТЫ В
НАХЧЫВАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ**

Резюме

Нахчыван славится своими богатыми, красочными, оригинальными фольклорными образцами. Фольклорные образцы, найденные в Нахчыване, отражены в разных жанрах. В этой статье говорится о сезонных и церемониальных песнях, мифах, мифических верованиях, повериях и приметах, легендах и повествованиях, как-бы прокладывающих мост между художественным мышлением нашего народа в древнейшие времена и его современной жизнью и бытом, создающих живую связь между веками и потомками.

Ключевые слова: *Нахчыван, фольклор, поверия, приметы, заклинание, сон.*

Aybeniz Aliyeva-Kangarli

ANIMISTIC BELIEFS AND OMENS IN NAKHCHIVAN FOLKLORE

Summary

Nakhchivan is famous for its rich, colorful, original folklore patterns. Folklore samples found in Nakhchivan have been reflected in different genres. This article talks about seasonal and ceremonial songs, myths, mythical beliefs, beliefs and omens legends and narratives, as if laying a bridge between the artistic thinking of our people in ancient times and modern life and life, creating a living bound between centuries and descendants.

Key words: *Nakhchivan, folklore, belief, signs, spell, sleep.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.09.2018

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.11.2018

Akademik Teymur Kərimli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.